

ÇUVAŞLAR ve ÇUVAŞÇA

ÇUVAŞLAR

Milat sıralarında bazı Türk boylarının (bu Türk boyları, Hunlar, Bulgarlar, Peçenekler, Hazarlar olarak anılmaktadır) Orta Asya’dan batıya göç ederek bir süre Kuzey Kafkasya’da yaşadıkdan sonra Doğu Avrupa’ya geçmiş oldukları ve Çuvaşların atalarının da bu göçebe topluluklar içinde yer aldığı biliniyor. Adlarıyla ilk kez 482 yılında karşılaştığımız Bulgarlar¹, (Bizans kayıtlarında Onogur Türkleri), Doğu Avrupa’da dağınık boylar halinde yaşamış, değişik zamanlarda farklı devletler kurmuşlardır.

Orta Volga ve Ural bölgesinin yerli halkları Fin-Ugor topluluklarıydı. Fakat milat sıralarından başlayarak, bu bölgeye Batı Sibirya ve Güney Urallardan pek çok Türk topluluğu gelmişti.² 2-4. yüzyıllar arasında Volga-Çolman bölgesinde bulunan Hunlar, Volga ve Ural bölgesinde görülen ilk Türklerdi.³ Bu dönemde, Fin-Ugor topluluklarının bir bölümünün de Türkleşmiş oldukları düşünülüyor.⁴ Bulgarların ataları sayılan Onogurlar da milat sıralarında Batı Sibirya’yı işgal etmiş ve Orta Volga bölgesine kadar yayılmışlardır. Onogurlar, daha sonra büyük Hun kitlesi içine karışıp onların bir parçası olmuşlardır.

Attila yönetiminde bulunan bu büyük Hun kitlesi, Attila’nın 453 yılında ölümünden sonra dağılmaya başlamıştı. Attila’nın oğlu İrnek, Hun boylarını bir süre daha bir arada tutmayı başarmıştı. Bizans tarihçileri tarafından 463 yılında Karadeniz’in kuzeyinde, Tuna Irmağının kolları ile Volga Irmağı arasındaki bozkırlara yerleşmiş olarak gösterilen Şaragur, Ugor ve Onogur adlı Hun boyları da İrnek’e bağlı boylardan birkaçıydı. İrnek’in boylar üzerindeki egemenliği uzun sürmedi. İmparatorluk hızla dağıldı. Bu imparatorluk içinde yer alan iki büyük Türk boyu, Kutrigur ve Utigurlar, Azak Denizi’ne yakın bir bölgeye göç ettiler. “Karışmak” anlamına gelen *bulga*- eyleminden türediği kabul edilen Bulgar adı bu iki boyun ortak adıdır. Onogur adıyla da anılan bu iki Türk topluluğu, bugün yalnız Çuvaşlar tarafından konuşulan Batı Türkçesinin (Batı Hunca) ilk konuşucularıydılar. Utigur ve Kutrigurların Bizans Devleti ile ilişkileri sırasında, Bizanslıların onlara misyonerler gönderdikleri ve İncil’i de Onogur-Bulgar diline çevirdikleri biliniyor.⁵ Ancak ne bu çeviri ne de bu dile ilişkin başka bir yazılı belge bugüne ulaşmıştır.

¹ A. N. Kurat 1949b: 796; T. Tekin 1987: 1.

² A. N. Kurat 1949a: 781.

³ A. N. Kurat 1949a: 781.

⁴ A. N. Kurat 1949a: 782.

⁵ T. Tekin 1987: 2.

Bizans Devleti'nin, kendi sınırlarını korumak amacıyla Utigur ve Kutrigurları sürekli savaştırması nedeniyle, 6. yüzyılın sonunda Kutrigurlar Azak Denizi'nin batısına, Utigurlar da doğusuna, Kuban boylarına göç ettiler. 555 yıllarında Utigur Bulgarları Kuzey Kafkasya'ya yakın bir yerde bulunuyorlardı. Bu sırada Orta Asya'daki II. Doğu Türk Kağanlığı'nın baskısından kaçan Moğol asıllı Avarlar, 552'de Volga'yı geçip Avrupa içlerine girdiler ve 567'de bugünkü Macaristan topraklarını kendilerine merkez edinerek buralardaki toplulukları egemenlikleri altına aldılar. Kutrigur ve Utigurların ayrı yönlerle göç etmelerinin nedeninin Avarlar olabileceği de öne sürülmektedir.

Kutrigur ve Utigurlar bundan sonra ayrı coğrafyalarda ayrı devletler kurarak varlıklarını sürdürmüşler, Kutrigurlar Tuna Bulgarları, Utigurlar ise Volga Bulgarları olarak tanınmışlardır.

Asparuh döneminde de Hazar baskısıyla karşılaşan Kutrigurlar, Don-Dnyeper arasındaki yurtlarından çıkıp, Bizans'tan aldıkları izinle Tuna bölgesine yerleşmişlerdir. Bizans Devleti, 679'da Asparuh yönetiminde Tuna'yı geçerek Dobruca'yı işgal eden Kutrigurlarla barış imzalamak zorunda kaldı ve Tuna Bulgar Devleti de resmen tanınmış oldu. Asparuh'un oğlu Tervel zamanında Bizansla olan ilişkiler artmıştır. Tervel'den sonra sırasıyla Tvirem Han (718-721), Sevar (721-736), Kormisog' (737-754), Sovineh' (754-760), Teleç (760-763), Savinos (763-765), Umor (Mayıs 765-Haziran 765) başa geçmiş, Telerig (770) zamanında iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Kardam (777-803) iç karışıklığa son vermiş, Krum Han (803-814) döneminde de Tuna Bulgar Devleti en parlak yıllarını yaşamıştır. 813'te İstanbul'u almak amacıyla kuşatan Krum Han, ani ölümü nedeniyle bunu gerçekleştirememiştir. Krum Han'ın oğlu Omurtag (814-831) zamanında da ülke ekonomi ve kültür açısından çok ilerlemiştir. Malamır (831-836)'dan sonra yönetime geçen Boris (852-890) zamanında Hristiyanlık Bulgar devletinin resmi dini olarak kabul edilmiş (864), Yunan papazları halkı vaftiz etmeye başlamışlardır. Bulgar kilisesi Bizans'tan bağımsız olarak bir baş papazın yönetiminde kalmış, Bizans ve Bulgar devletleri arasında otuz yıllık bir barış anlaşması imzalanmıştır. Boris'in oğlu Simeon (893-927) zamanında Balkanlarda Bulgar egemenliği kurulmuş fakat Bulgarlar da tümüyle Slavlaşıp Hristiyanlaşmışlardır. Bu arada Bulgar Türkçesi de Güney Slavcası tarafından sömürülmüş, unutulmuştur. Simeon'dan sonra ülke ikiye ayrılmış, Bizans imparatoru Yoannis zamanında Bulgaristan bir Bizans eyaleti durumuna getirilmiştir. 1018'de Bulgaristan tümüyle Bizans yönetimi altına girmiş, Tuna Bulgar Devleti ortadan kalkmıştır. Tuna Bulgarlarından kalmış olan Bulgarca yazılı belgeler şunlardır:

1. Tuna Bulgar Hanları listesi (Umor dönemi, 765).

2. Rahip Tudor Doksov'un 907 yılında İskenderiyeli Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine düştüğü bir cümlelik not.

3. Nagy-Szent-Miklós hazinesindeki İlk Bulgarca yazıtlar.
4. İlk Bulgarca yazıtlardaki Türkçe sözcük ve deyimler.
5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar.
6. Eski Kilise Slavcasındaki İlk Bulgarca ödünç sözcükler (T. Tekin 1987: 12).

Kutrigur ve Utigurların ayrılmalarından sonra, Utigurların Azak Denizi'nin doğusuna, Kuban boylarına yerleştikleri belirtilmişti (6. yüzyıl sonu)⁶. Kuban Bulgarlarının Orta Volga bölgesine geliş nedenlerinin de Avar baskısı olduğu düşünülüyor. Kuban Bulgarları Orta Volga bölgesine geldiklerinde, burada Hunlardan kalma topluluklardan Türkleşmiş Fin-Ugorlar ve yerli Fin-Ugor halklarıyla karşılaştılar. Bu sırada Orta Asya'da kurulmuş bulunan II. Doğu Türk Kağanlığı'nın batı sınırları Volga'ya dayanmış olduğu için, Volga Bulgarları da bu kağanlığa bağımlıydılar.

Volga Bulgarlarının 7.-9. yüzyıllar arasındaki durumları hakkında çok az bilginiz var. Yalnız Kutrigurlar (Tuna Bulgarları) gibi onların da bir süre Hazar egemenliğinde yaşadıkları biliniyor. Yine bu yüzyıllarda Volga Bulgarlarının İslam ülkeleri ile ticaret ilişkilerinin olduğu ve bu ilişkilerin İran'dan Harezm'e kadar uzandığı da biliniyor (Kurat 1949a: 782). Toprakları tarıma uygun olduğu için çiftçilikte de çok ileri idiler. İslam ülkeleri ile olan ticaret ilişkileri sonucunda İslamiyet Bulgarlar arasında yayılmaya başlamıştı. 9. yüzyılın sonunda, Volga Bulgarları, camileri, okulları olan, tüccar ve çiftçi bir topluluk olarak görülüyor. Yine bu yüzyılın sonunda, Bağdat halifesinin Bulgar hükümdarı Almuş'a (920-921) gönderdiği elçi heyetinde İbni Fadlan da vardı (Kurat 1949a: 783). Fadlan, ülkesine döndükten sonra Volga Bulgarları ile ilgili anı ve izlenimlerini anlatan bir kitap yazmıştır (Kurat 1949a: 783). Bu dönemde de Volga Bulgarları Hazar egemenliğinde idiler ve merkezleri Volga'ya 6.5 kilometre uzaklıktaki Bulgar şehriydi. Bulgar şehri ile İslam ülkeleri arasındaki ilişki 11. ve 12. yüzyıllarda da sürmüştür.

Rus-Bulgar ilişkisi ilk kez 985 yılında Ruslara ait bir kayıtle belgelenmiştir (Kurat 1949a: 789). Bu kayıtta Kiev knezi Vladimir'in Bulgarlar üzerine yürüyüşü anlatılmıştır. Sonra barış yapılmış, 1006'da Ruslar ve Bulgarlar arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştır (Kurat 1949a: 789).

⁶ Bugünkü Macarcada üç yüz kadar Bulgarca ödünç sözcüğün Kuban Bulgarcasından alındığı düşünülüyor (T. Tekin 1987b: 11). Bulgarların (Utigur) ve Macarların atalarının ne zaman ve nerede bir arada yaşadıklarına dair uzun süren bir tartışma vardır. Gombocz'a göre (1912: 194-208) bu ilişki 7.-8. yüzyıllar arasında Volga-Kama bölgesinde gerçekleşmiştir. Gombocz daha sonra 5.-7. yüzyıllar arasında Kuban Irmağı ile Azak Denizi arasında ortaya çıkan bir ilişki tasarlamıştır (Róna-Tas 1982a: 141).

Cengiz'in orduları 1220-1221'de Batı Türkistan'ı istila ettiklerinde, Subutay ve Cebe yönetimindeki iki Moğol tümeni Kafkasları geçip 1223 Haziran'ında Kıpçaklar ve Rusları yendikten sonra asıl Moğol güçlerine katılmak için Hazar Denizi'nin kuzeyinde ilerlerken Bulgarlar tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüşlerdi. 1236 ilkyazında, Batu Han yönetimindeki Moğol-Türk ordusu Bulgarlar üzerine yürümeye başladı ve 1237 güzünde Volga Bulgar Devleti'ni ele geçirdi. Merkez Bulgar şehri yakılıp yıkıldı. Fakat Altınordu kurulduktan sonra da Bulgar Hanlığı varlığını sürdürdü. Bulgar şehri onarılıp canlandıysa da eski önemini kazanamadı. Çünkü Altınordu Devleti'nin merkezi olarak kurulan Saray şehri giderek önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Aynı zamanda, kuzeye kaçan Bulgar halkının Kazan şehrini ve Ulug Muhammed Han'ın da 1437'de Kazan Hanlığını kurmasıyla Bulgar şehri önemini büsbütün yitirmiştir. Yine de Bulgar şehri 14. yüzyıl ortalarından sonra bile varlığını korumuştur.

14. yüzyılda Altınordu sarsılmaya başlamış ve yavaş yavaş küçük parçalara ayrılmıştır. 15. yüzyılda kurulan Kazan Hanlığı bugünkü Çuvaşistan'ı da içine almaktaydı. Kazan Hanlığı'nın 1552'de Rus çarı Korkunç İvan tarafından yıkılışından sonra, bölge Rus egemenliğine geçmiştir. Çuvaş adına da ilk kez bu yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan Rus kaynaklarında rastlanmıştır.

Ruslara haraç ödemek zorunda kalan Çuvaşlar, yavaş yavaş ellerindeki tüm toprakları yitirdiler. Çok yoksul köylüler, geleneksel olarak sürdürdükleri çiftçiliği bırakarak işçi olarak çalışmaya veya Volga üzerinde taşımacılık yapmaya başladılar. Bazıları iş ararken bölgeden ayrıldı, bir bölümü Türkiye'ye göç etti.⁷

1650'de Çuvaşistan, Moskova hükümeti ile birleşmiş görünmektedir. Çuvaş bölgesi 17. yüzyılda Simbirk ve Kazan eyaletleri arasında paylaşılmıştır.⁸

9. yüzyıldan başlayarak İslamiyetle tanışan ve Altınordu egemenliği altındayken çoğu müslüman olan Çuvaşlar, daha sonraları yoğun Rus etkisiyle Hristiyanlığı kabul etmeye başladılar ve Tatarların tersine olarak Çuvaşların çoğu vaftiz oldu. Ruslar bu amaçla İncil'i Çuvaşçaya çevirmeye çalışmışlar, misyonerlere Çuvaşça öğretmek amacıyla da Çuvaşça gramerler hazırlamışlardır. İlk Çuvaşça gramer 1769'da hazırlanmıştır. Hemen ardından dinsel metinler Çuvaşçaya çevrilmiştir. Kazan Üniversitesi, Doğu Dilleri Fakültesi dil araştırmalarına öncülük yapmıştır. Bu öncülükle, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında bir dizi çalışma hazırlanmıştır. 1836'da V. P. Vishnevskiy'in gramer ve sözlüğü yayımlanmıştır.

20. yüzyıl başlarında, bu bölgede bir dizi hükümet karşıtı gelişmeler vardı. 1917 Mart'ında Çeboksarı'da bir Sovyet gücü oluşturuldu ve 1918 Mayıs'ında bütün

⁷ Sh. Akiner 1983: 71.

⁸ J. R. Krueger 1961: 8-10.

Çuvaşistan'a yayıldı. Sivil savaş boyunca, karşıt görüşler burada sürekli çatışma halindeydi. Sonunda Bolşevikler kontrolü kazandı ve 24 haziran 1920'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde Çuvaş Özerk Bölgesi oluşturuldu. 21 Nisan 1925'te Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (Çuvaş ASSR) değiştirildi.⁹ 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise Çuvaş Cumhuriyeti adını alarak Rusya Federasyonu'na katıldı.

ÇUVAŞİSTAN

Çuvaşistan, Moskova'nın 600 km. doğusunda, Orta Volga'da, Volga dizi denilen bölgenin esas olarak sağ tarafına yerleşmiştir. Kuzey ve kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, doğusunda Tatar Cumhuriyeti ve güneybatısında Mordvin Cumhuriyeti yer alır.

Yüzölçümü 18.300 kilometrekaredir. Başkenti, Rusça söylenişle Çeboksarı, Çuvaşça söylenişle Çupaşkar'dır. Çeboksarı'nın nüfusu 1979 sayımına göre 308.000'dir. Dokuz şehri ve altı yerleşim birimi vardır. Çuvaşistan'ın toplam nüfusu 1979 sayımına göre 1.298.611'dir. Yine 1979 sayımına göre, bu nüfusun 887.738'ini Çuvaşlar, 37.573'ünü Tatarlar, 338.150'sini Ruslar, 35.150'sini de diğer topluluklar oluşturmaktadır.

Çuvaşların toplam sayısı ise 1979 sayımına göre 1.751.366'dır. Bu nüfusun 887.738'i Çuvaşistan'da, 147.088'i Tataristan'da, 122.344'ü Başkurdistan'da, 532.677'si Rusya Federasyonu içinde (Tataristan ve Başkurdistan'da yaşayanlar bu sayıya dahil değildir), 61.519'u ise eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinde yaşamaktadır.¹⁰

ÇUVAŞÇANIN YERİ

Çuvaşça, Türk Dilleri arasında, bir taraftan Moğolcaya diğer taraftan da Fin-Ugor dillerine olan yakınlığı ile özel bir yer tutar. Bu nedenle, bir Türk dili olduğunun kanıtlanması uzun tartışmalardan sonra gerçekleşmiştir. Daha 1828'de Klaproth'un, *Comparasion de la Langue des Tchouvaches Avec les Idioms Turks* adlı yapıtında ve Schott'un 1841'de *De lingua Tschuwaschorum* adlı doktora tezinde, Çuvaşçanın bir Türk dili olduğunu söylemelerine karşın (Poppe 1924b: 775-776), Radloff (1882: 90) Çuvaşçayı Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili saymıştır. O, Çuvaşçanın aşama aşama Türkçeleştiğini düşünmüştür. Şöyle ki;

1. aşama: Türkçe sözcükler çok bozuk alınmıştır; Genel Tü. *a* >Çuv. *ı* : Genel Tü. *karın* "karın" >Çuv. *hırım*.

⁹ Sh. Akiner 1983: 71.

¹⁰ Sh. Akiner 1983: 72-73.

2. aşama: Çuvaşça yavaş yavaş Türkçe sesleri doğru olarak almaya başlamıştır; Genel Tü. *a* > Çuv. *u*. Genel Tü. *karındaş* “kardeş” > Çuv. *hurıntaş*.

3. aşama: Çuvaşça bütünüyle Türkçeleşmiştir. Türkçe sözler aynen alınmıştır; Genel Tü. *a* = Çuv. *a*. Çuv. *karıntık* “diyafram; pencere” < Tat. *karıntık* (eski çadırlarda pencereler karın derisinden yapılmaktaydı).

Bu görüşte olan yalnızca Radloff değildi. Levesque ve Castrén (Poppe 1924b: 776) de Çuvaşların Türkleşmiş Fin-Ugor olduklarına inanmışlardı.

Çuvaşça ve Çuvaşçanın yeri sorunu 20. yüzyılın başında da çok tartışılmıştır. Aşmarin (1898: 19) ve V. Grønbech (1902), Çuvaşça biçimleri İlk Türkçe biçimlerle karşılaştırmışlar, Çuvaşçanın, eski biçimlerden çok uzaklaşmış olmakla birlikte bazı eskicil özellikler de taşıdığını belirtmişlerdir.

Çuvaşçanın Moğolca ile olan ilişkisi de yine bu dönemde tartışılan konulardan biridir. Németh önce Türkçe-Moğolca soy akrabalığını reddetmişken (1912: 549-576), daha sonra (1913-14: 244) tersine bir yol izleyerek iki dil arasında soy akrabalığı olduğunu kabul etmiş, Çuvaşçanın yerini de şöyle belirlemiştir: “Çuvaşça, bir taraftan Türkçe, bir taraftan Moğolca özellikler taşır ve bu bazen aynı sözcükte ortaya çıkar.” Németh, Çuvaşça ve Moğolca arasındaki ortak özelliklerin her iki dil arasında karşılıklı bir etkileşim ile doğduğunu düşünmüştür. Gerçekte Moğollar ve Çuvaşların hiçbir zaman ortak bir coğrafya ve tarihleri olmamıştır.

Gombocz (1912: 188), Çuvaşça ve Moğolcanın ortak bir yol izlediklerini ve Çuvaşçanın Moğol ve Türk dilleri arasında bir bağlantı oluşturduğunu söylemiştir.

Çuvaşçanın yeri konusunda en ayrıntılı çalışmalar Ramstedt ve öğrencisi Poppe tarafından yapılmıştır. Ramstedt, Çuvaşçanın yeri ile ilgili ünlü makalesinde (1922: 3-34) Çuvaşçayı ilk kez bir Türk dili ve Moğolca ile doğrudan akraba saymıştır. Bütün Türk dillerini bir ana ağza, Çuvaşçayı ise ayrı bir ağza götürmüştür.

Ramstedt, Genel Türkçe *z/ş* = Çuvaşça *r/l* denkliklerinde, *r* ve *l* fonemlerinin birincil olduğunu ve Moğolcada da aynı durumda *r* ve *l* bulunduğunu belirlemiştir. Ramstedt’in konuyla ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir: Genel Türkçe *z* ve *ş*, Çuvaşçada olduğu gibi Moğolca ve Mançu-Tunguzcada da aynı sözcüklerde *r* ve *l* fonemlerine denk gelir. Çuvaşça bir Türk dilidir, fakat, Mançu-Tunguzca ve Moğolca kesinlikle değil. Bu nedenle Türkçe *z* foneminden Çuvaşça, Mançu-Tunguzca, Moğolca *r*’ye veya Türkçe *ş* foneminden Çuvaşça, Mançu-Tunguzca, Moğolca *l*’ye bir geçiş düşünülemez. Bu dillerde birbirinden bağımsız bir Rotasizm veya Lambdasizm de gerçekleşmiş olamaz (1922: 26, 28).

Ramstedt, diğer pek çok Altayca denkliliği ve bu arada Moğolca söz başı “*n-, n-, d-, c-, y-*” fonemlerinin de Çuvaşçada *y-*’ye denk geldiğini ilk kez ortaya koyan araştırmacı olmuştur.

Ramstedt’ten sonra Çuvaşçanın yeri konusu öğrencisi Poppe tarafından tartışılmıştır. Poppe’nin (1924b: 775-777, 1974: 136) Ramstedt’ten ayrıldığı noktalar vardır. O, Çuvaşçanın Türk dilleriyle ortak eskicil özellikler taşımakla birlikte bağımsız olarak gelişmiş bir Türk dili olduğunu, Altay dil ailesinin üçüncü bir üyesi olarak Bulgar dalının ses dizgesini taşıdığını ve Bulgarca-Türkçe ana diline gittiğini öne sürmüştür. Ana Türkçe bir *z* ve *ş* dili, Ana Çuvaşça da bir *r* ve *l* dili olarak ayrılmıştır. Çuvaşça, temel biçimler açısından Genel veya Ana Türkçeden daha eskidir ve özellikle de biçim bilgisel özellikler ve sözcük dağarcığı açısından bu eskilik daha dikkat çekicidir.

ÇUVAŞÇA

Çuvaşların ataları olan Bulgar Türklerinin, Orta Asya Türk topluluğundan ayrılıp batıya doğru göç eden ilk Türk boyları içinde olmaları nedeniyle (bu göçün milat sıralarında gerçekleştiği düşünülüyor) Çuvaşça, Türk dilleri içinde en eskicil olanıdır ve tek başına Batı Türkçesini temsil eder.

Çuvaşça, bir *r/l* dili olan İlk Türkçe döneminde Türk dil birliğinden ayrıldığı için, yine bir *r/l* dili olan Ana Çuvaşçaya, buna karşılık, diğer bütün Türk dilleri bir *z/ş* dili olan Ana Türkçeye giderler. Bu ses dizilerinden *r* ve *l*’nin *z* ve *ş*’den eski olduğu, Eski Çuvaşçadan Macarcaya geçmiş sözcükler ile Moğol, Munçu-Tunguz ve Kore dillerinde *z* ve *ş* yerine *r* ve *l* bulunmasından anlaşılmaktadır. Ör.: Çuv. *şur* “ilk yaz, ilkbahar” < Ana Çuv. **yār* < İlk. Tü. **yār* = Ana Tü. *yāz*, Orta Tü. *yāz*, Trkm. *yāz*, Yak. *sās*, Halaç. *yā^az* = Mo. *niray* “taze” < *nāray* = Even. *nelke* “ilkyaz” = Mançu. *ñarhun* “yeşil” = Ko. *nyerim* “yaz” < **ñar-ım* = Mac. *nyár* [nār] “yaz”; Eski Çuv. **kōlek* > Macar. *kōlyök* [köl’ök] “kurt yavrusu” = Trkm. *kōšek* “deve yavrusu” = Mo. *gölige* “kurt yavrusu”.

Çuvaşça, hem Moğol-Mançu-Tunguz, hem Türk, hem de Fin-Ugor dilleriyle ortak özellikler taşır. Bu nedenle Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu uzun tartışmalardan sonra kanıtlanabilmiştir. Daha geçen yüzyılın ortalarında V. Radloff Çuvaşçayı aşama aşama Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili saymıştı. Bu tartışma 20. yüzyılın başında da sürmüştür. Gy. Németh Çuvaşça ve Moğolca arasında soy akrabalığı olduğunu düşünmüş, Z. Gombocz Çuvaşça ve Moğolcanın ortak bir yol izlediklerini ve Çuvaşçanın Moğol ve Türk dilleri arasında bir köprü oluşturduğunu öne sürmüştür.

Çuvaşçanın bir *r/l* (söz içi ve sonu) dili olduğu yukarıda belirtilmişti. Çuvaşçanın en belirleyici sesbilgisel özelliği olan bu durumla ilgili örnekler de

yukarıda verilmişti. Çuvaşça sesbilgisinin dikkat çekici diğer özellikleri şunlardır: Ana Türkçeden gelişen Türk dillerinde *y*, *z*, *t* seslerine değişmiş veya *d* olarak korunmuş olan söz içi ve sonu *d* sesinin *r*'ye değişmiş olması (Çuv. *hırhü* “üzüntü, kaygı” < **kadku* = Eski Tü. *kadgu*, Tü. *kaygr*, Çuv. *yar*- “göndermek” < **id*- = Eski Tü. *id*-); *i* sesinden önce *t*’nin *ç*’ye, *s*’nin *ş*’ye değişmesi (Çuv. *çiri* “diri, canlı” < **tirig* = Eski Tü. *tirig*, Tü. *dirr*, Çuv. *şina* “sinek” < **sinek* = Orta Tü. *sinek*, Tü. *sinek*); söz başı *y*-sesinin *ş*’ye değişmesi (Çuv. *şul* “yol” < **yol* = Eski Tü. *yol*, Tü. *yol*), *ç* sesinin her durumda *ş*’ye değişmesi (Çuv. *uś*- “açmak” < **aç*- = Eski Tü., Tü. *aç*-, Çuv. *vışi* “üç” < **üç*), açık *e* sesinin büyük bir çoğunlukla *a*, kapalı *é* sesinin de büyük bir çoğunlukla *i*, *ĩ* olması (Çuv. *tar*- “kaçmak” < **ter*- = Eski Tü. *tez*- > **ter*-, Çuv. *pillik* “5” < **bēl* = Ana Tü.. *bēš*, Eski Tü. *bēš*, Tü. *beş*); ilk ses durumundaki dudak ünlülerinden önce çoğunlukla *v*- türemesi (Çuv. *var* “öz”, < **ōr* = Genel Tü. *öz*, Çuv. *vīs*- “uçmak” < **uç*- = Eski Tü., Tü. *uç*-); birincil uzun ünlülerin kuralsız gelişmelere neden olması (Çuv. *kīvapa* “göbek” < **kōpek* = Trkm. *gōbek*, Tü. *göbek*, Çuv. *çul* “taş” < **tial* < *tāl* = Trkm. *dāş*, Çuv. *tul* “dış” < **tal* = Eski Tü. *taş*, Tü. *dış*, Çuv. *şur* “sazlık, bataklık” < **sjar* < **sār* (>Mac. *sár* [şār] “çamur”) = Trkm. *sāzlık* “saz olan yer”, Tü. *saz* “saz, bataklık bitkisi”).

ÇUVAŞ ALFABESİ

А а а	К к к
Ӑ ӑ ӓ	Л л л
Ӗ ӗ ә	М м м
В в в	Н н н
Г г г	О о о
Д д д	П п п
Е е е	С с с
Ӗ ӗ ә	Ç ç ç
Ӗ ӗ ә	Т т т
Ж ж ж	У у у
З з з	Ӗ ӗ ә
И и и	Ф ф ф
Й й й	Х х х

Ц ц ts

Ч ч ç

Ш ш ş

Щ щ şç

Ъ

Ы ы ı

Ь

Э э e-

Ю ю yu

Я я ya

SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER

Çuvaşça ünlülerin belirleyici özellikleri, birincil uzunlukların neden olduğu özel gösterimler ve **e/*é* seslerinin büyük bir çoğunlukla ayırt edilebilmeleridir. Bu nedenle Ana Çuvaşça için on sekiz ünlünün varlığı kabul edilmiştir.

Ana Çuv. **ā*: Ana Çuvaşça **ā* ünlüsü, ilk hecede, **a* ile birlikte Çuvaşçada genel olarak *u*, *ı*, *ĩ* seslerine değişmiştir. Bu farklı gösterimler, bir sonraki *u*, *ı*, *l*, *r*, *y* seslerinin etkisiyle, iki ayrı **a* sesi varsayımıyla ve vurgu ile açıklanmaya çalışılmıştır. *a>u* değişimi daha çok ödünç sözcüklerde görülüyor. Ancak *a* ünlüsüne karşılık *u* ve *ı* sesleri hem yerli, hem de alınma sözcüklerde görülür. Bir görüş de **ā*'nın *u*'ya, **a*'nın ise *ı*'ya değiştiğidir. Bu durumdaki sözcükler, diğer Türk dillerindeki uzunluklara denk gelmiyor. Çuvaşçada **ā*, *a>u* değişiminin uzun sürdüğü, erken dönemde ortaya çıkan *u* sesinin birincil *u* ünlüsü gibi işlem görerek *ı*'ya değiştiği anlaşıyor.

Ana Çuv. **ā* > Çuv. *u*, *y*, *ĩ*: **āriġ* “temiz” > *ııĩ*, **āsıġ* “yarar” > *usĩ*, **āŋ* “akıl, bellek” > *ĩn*.

Ana Çuv. **ā* ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi, öndamaksıllaşma: **āçı-* “acılaşmak, ekşimek” > **iaçı-* > **yaçı-* > **yeçi-* > **yüś-*.

v- türemesi: **āç-* “acıkmak” > *ōç-* > *viś-*.

t- >ç-: **tāl* “taş” > **tial* > **çal* > *çul*.

s- >ş-: **sāriġ* “sarı” > **sıariġ* > **şarı* > *şuri*, *şur* “beyaz”.

k >ø >y-: **kāl* “kalmak” > **hāl* > **āl* > **ial* > **yal* > *yul*.

Söz sonunda ünlü türemesi: **sāġ* “sağ” > *sıvĩ*.

Ana Çuv. *a: İlk hecede çoğunlukla *u*, daha az olarak da *ı*, *ĩ* seslerine değişmiştir: **bar-* “varmak” > *pur-*, **tol-* “dolmak” > *tul-*, **kara* “kara” > *hura*, **kap-* “kapmak” > *hip-*, **kamıl* “kamış” > *hĩmĩl*.

**a*’nın öndamaksıllaştığı örnekler de vardır: **yañı* “yeni” > *şĩnĩ*, **saç* “saç” > *şũs*, **bağır* “bağır” > *piver*.

Ana Çuvaşça **a* ünlüsü korunmuş veya *ĩ* sesine değişmiştir: **karan* “kazan” > *huran*, *kāñak* “kaymak” > *hĩyma*, **kāpak* “kapak” > *hupĩ*.

İlk hece dışındaki **a* sesi öndamaksıllaşmaya uğramış sözcüklerde *i*, *ĩ*, *e* olarak görünür: **buğday* “buğday” > *pĩri*, **saçak* “saçak” > *sũ şĩ*, **kuñal* “güneş” > *hĩvel*.

Ana Çuv. *ē: Yalnız ilk hecede bulunabilen **ē* ünlüsü, Çuvaşçada çoğunlukla *ĩ*, *ĩ* seslerine, çok az durumda da **ē*, **e* ünlüleri gibi *a* sesine değişmiştir: **ēki* “iki” > VB *eki* > *ikkĩ*, **ēr* “erken” > *ir*, **yē-* “yemek” > *şĩ-*, **ēkir* “ikiz” > *yikĩr*, **ēlik* “eşik” > *alĩk*, **ēn* “genişlik” > *an*, **kēç* “gece” > *ka ş*.

Ana Çuvaşça **ē* ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: **ēl* “ülke” > *yal*.

Üç seslileşme: **yēt-* “yedekte götürmek” > *şavĩt-*.

Söz sonunda ünlü türemesi: **yēñ* “yen” > *şanĩ*.

Ana Çuv. *ē: Yalnız ilk hecede bulunur. **ē* ünlüsü gibi özel gösterimlere neden olmamıştır. Çoğunlukla *ĩ*, *ĩ* seslerine değişmiştir: **ēşid-* “iştirmek” > *itle-*, *ilt-*, **yēr* “yer” > *şĩr*, **yēgirmi* “yirmi” > *şĩrĩm*, **yēt-* “yetişmek, kafi gelmek” > *şĩt-*.

Ana Çuv. *ē: Yalnız ilk hecede bulunabilen Ana Çuvaşça **ē* ünlüsü Çuvaşçada düzenli olarak *a* ünlüsüne değişmiştir: **ētũk* “çizme” > *atĩ*, **bēr* “beze, gудde” > *par*, **kēkir-* “geğirmek” > *ĩkakĩr-*, **kēb-* “ağızda çiğnemek” > **kēb-le-* > *kav-le-*.

Ana Çuvaşça **ē* ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: **ēñek* “yanak” > *yanah* “çene”.

Ana Çuv. *e: Ana Çuvaşça **e* sesi, ilk hecede ve ilk hece dışında, korunduğu bir kaç durum dışında *a* ünlüsüne değişmiştir: **ek-* “ekmek” > *ak-*, **elig* “el” > *alĩ*, *egir-* “eğirmek” > *avĩr-*, **seb-* “sevmek” > *sav-*, **elgek* “elek” > Chuv. *ala*, **kele-* “konuşmak” > *kala-*, **çeçek* “çiçek” > *şe ške*, **üleç-* “paylaşmak” > *vale ş*.

Ana Çuv. *ī: Yalnız ilk hecede bulunabilen Ana Çuvaşça *ī ünlüsü büyük bir çoğunlukla öndamaksillaşarak *i, ĭ* seslerine değişmiş, az sayıda örnekte *ı, ĭ* olmuştur. Çuvaşçada özel gösterime neden olmayan *ī ünlüsü çok azdır: *çĭpġan “çıban” > *şĭpan, sĭlç-* “şişmek” > *şı ś-*.

Ana Çuvaşça *ī ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: *īd- “göndermek” > *yīd- > *yır- > *yar-*, *kĭn “kın” > *yini > *yĭnĭ, *ĭnĭr* “eyer” > *yınır > *yinir > *yĭnĭr, *bĭt* “bit” > *pĭytĭ.*

Öndamaksillaşma: *kĭr “kız” > *hĭr, *tĭn* “soluk, nefes” > *çĭm, kĭn* “kın” > *yĭnĭ, *īduġ* “kutsal” > *yĭrĭh.*

Söz sonunda ünlü türemesi: *īt “köpek” > *yĭtĭ, *īr* “şarkı, türkü” > *yurĭ.*

Ana Çuv. *ı: İlk hecede ve ilk hece dışında çoğunlukla öndamaksillaşarak *ĩ, ĭ* seslerine değişmiştir: *tĭrġak “tırnak” > *çĭme, kĭl* “kış” > *hĭl, kĭs-* “kısmak” > *hĭs-, *bĭn* “bin” > *pin, *kĭr* “kır” > *hĭr, *kadĭn* “kayın ağacı” > *hurĭn, *balık* “balık” > *pulĭ, *āçĭġ* “acı” > *yü śĭ.*

İlk hece dışında vurgu etkisiyle *ı > a değişimi de görülür: *aġır “ağız” > *şĭvar.*

İlk hece dışında *ı yitimi de görülür: *kĭrĭ- “kurumak” > *hĭr-, *talĭġ* “çıkma” > *tuh-, *kĭlĭç* “kılıç” > *hĭś.*

Ana Çuv. *ĩ: Çoğunlukla *ĩ, ĭ* seslerine değişmiştir: *ĩç “iç” > *ĩś, *tĭrĭġ* “diri” > *çĭrĭ, *tĭn* “dizgin” > *çĭn.*

*ĩ foneminin artdamaksillaşması da çok yaygındır: *ĩk “cilt hastalığı” > *yĭh, *ĩreġe* “üzengi” > *yĭrana, *tĭl~ *sĭl* “diş” > *şĭl, *sĭd-* “işemek” > *şĭr-*.

Ana Çuvaşça *ĩ ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

y- türemesi: *ĩk “iğ” > *yĭke, *ĩn* “in, yuva” > *yĭnĭ, *īr* “iz” > *yĭr.*

Söz sonunda ünlü türemesi: * ĭk “iğ” > *yĭke, *ĩn* “in, yuva” > *yĭnĭ, *bĭr* “bir” > *pĭrre, pĭr.*

Bir örnekte * ĭ > a: *tĭrek “direk” > *çarak.*

Ana Çuv.*i: *ī fonemi gibi çoğunlukla *ĩ, ĭ* fonemleriyle gösterilir: *tĭl- “bölmek” > *çĭl-, *tĭtre-* “titremek” > *çĭre-, *ĩneġ* “inek” > *ĩne, *bĭl-* “bilmek” > *pĭl-, *ĩç-* “içmek” > *ĩś.*

**i* foneminin artdamaksıllaşması da çok yaygındır: **siḡek* “sinek” > *ṣīna*, **sipir* “süpürge” > *ṣīpır*, **siḡir* “sinir” > *ṣīnır*, **siḡūk* “kemik” > *ṣīmī*, **sil-* “silme” > *ṣıl-*, **sirke* “sirke, bit sirkesi” > *ṣırka*.

İlk hece dışındaki **i* fonemi çoğunlukla *ĩ* ve Çuvaşçadaki düzenli *e>a* değişimine bağlı olarak *ĩ* ile gösterilmektedir: *yēti* “yedi” > *ṣiṣṣi*, **sekir* “sekiz” > *sakır*, **elig* “el” > *alı*, **elik* “eşik” > *alık*.

İlk hece dışında **i* foneminin düştüğü de görülmektedir: **teri* “deri” > *tir*, **kalçi-* “kaşımak” > *hıs-*.

Ana Çuv. *ō : İlk hecede, ilk ses veya ikinci ses durumunda oluşuna göre farklı gösterimleri vardır. İlk ses durumunda, diğer dudak ünlüleri gibi kendinden önce bir *v-* sesi türetmiştir ve bu durum ünlü niceliğinden bağımsızdır: *ōr-* “ekin biçmek” > *vır-*, **ōn* “on” > *vunnĩ*, *vunĩ*, *vun*, **ōyun* “oyun” > *vĩyĩ*, *ōtuḡ* “odun” > *vutĩ*, **ōt* “ateş” > *vut*.

İkinci ses durumunda, *ō >u, y, ĩ*: **bōn* “boyun” > *mĩy*, **bōl-* “olmak” > *pul-*, **yōl* “yol” > *śul*, **sōra-* “sormak, aramak” > *şıra-*.

Ana Çuvaşça **ō* ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

s- > *ş-* değişimi: **sōra-* “sormak, aramak” > **siura-* > **şıra-* > *şıra-*, **tōḡ-~*sōḡ-* > **siun-* > *şın-*.

Öndamaksıllaşma: **yōrĩ-* “yürümek” > *śüre-*.

Ana Çuv. *o : İlk hecede, ilk ses durumunda *v-* türemesi ile birlikte veya *ı, ĩ, u* fonemleriyle, ikinci ses durumda ise *ĩ, u* fonemleriyle gösterilir: **orta* “orta” > *vĩta*, **otur* “otuz” > *vĩtir*, **ot* “ot” > *vutĩ*, **oḡ-* “onmak, iyi olmak” > *ĩḡ-*, **ok* “ok” > *uhĩ*, **oḡul* “oğul” > *ıvĩl*, **koḡur* “konur” > *hĩmĩr*, **kod-* “koymak” > *hur-*.

İlk ses durumunda bazen **o >ø*: **olur-* “oturmak” > *lar-*.

Ana Çuv. *ō : Birincil *ō* foneminin uzunluğu Çuvaşçaya çok iyi yansımıştır. Hem ilk hem de ikinci ses durumunda artdamaksıllaşarak *avĩ*, *ĩva* (~>*va*) öbeklerine değişmiştir: **ōs-* “esmek” > **ōys-* > **ōyūs-* > *avĩs-*, **ōt-* “ötmek” > **ōyt-* > **ōyūt-* > *avĩt-*, **ōr* “öz, iç, orta” > **ōyr* > **ōyür* > **ĩvar* > *var*, **ōt* “öd, safra” > **ōyt* > **ōyūt* > **ĩvat* > *vat*, **kōpek* “göbek” > **kōybek* > **kōyübe* > *kĩvapa*, **kōk* “gök, mavi” > **kōyk* > **kōyūk* > *kĩvak*, **kōr* “köz” > **kōyr* > **kōyür* > *kĩvar*, **tōrt* “dört” > **tōyrt* > **tōyürt* > *tĩvatĩ*.

Az sayıda sözcükte **ō* fonemi *ü* ile gösterilir: **kōl* “göl” > *kül*, **bōl* “bölmek” > *pül*.

Ana Çuv. **ö*: İlk hecede, ilk ses durumunda *v*- türemesi ile birlikte, ikinci ses durumunda *u*, *ü*, *ĩ*, *ĩ* fonemleriyle gösterilir: **öl* “ölmek” > *vil*, **ört* “örtmek” > *vīt*, **öğren* “öğrenmek” > *vīren*, **çöp* “çöp” > *šūpĩ*, *šūp*, **kök* “kök” > *kĩk*, **kökür* “göğüs” > *kĩkĩr*, **köñül* “gönül” > *kĩmĩl*, **tök* “dökmek” > *tĩk*, **kör* “görmek” > *kur*.

Ana Çuv. **ū*: İlk hecede, ilk ses durumunda *y*- veya *v*- türemeleriyle birlikte bulunur: **ū* > *yĩ* (~*šĩ*, *śĩ*): **ūn* “un” > **iun* > **yun* > **yunuk* > *šĩnĩh*, **ūdĩ* “uyumak” > **yūri* > **yuvri* > **yuwur* > *śivĩr*, **ūya* “yuva” > **yuya* > *yĩva*.

**ū* > *vĩ*, *vi*, *vu*: **ūrulç* “tartışmak, dövüşmek” > *vĩrs*, **ūç* “üç” > *viś*, **ūlĩ* “ulumak” > *vula*.

**ū* fonemi ilk hecede, ikinci ses durumunda *ı*, *ĩ* fonemlerine veya *ĩva* öbeğine değişmiştir: **yūñ* “yün” > *šĩm*, **sūb* “su” > *šiv*, **tūr* “tuz” > *tuyr* > *tuyur* > *tuvur* > *tĩvar*.

Ana Çuvaşça **ū* ünlüsünün neden olduğu özel gösterimler:

**s* > *ş*: **sub* “su” > *siuw* > *šiv*.

Ana Çuv. **u*: İlk hecede, ilk ses durumunda *vĩ*, *vi* öbeklerine, ikinci ses durumunda *ĩ*, *ĩ* ünlülerine değişmiştir: **uraķ* “uzak” > *vĩrah*, **uç* “uçmak” > *viś*, **ķulķaķ* “kulak” > *hĩlha*, **burçaķ* > *pĩśa* “nohut, fasülye”, **bur* “buz” > *pĩr*, **ķuñal* “güneş” > *hĩvel*, **bulut* “bulut” > *pĩlĩt*.

Bir örnekte **u* > *ø*: **ub* “ufalamak” > *va-n* “ufalanmak”, *va-t* “ufaltmak”.

İlk hece dışında **u* fonemi *u*, *ĩ*, *ĩ* ünlüleriyle karşılaşır: **buraģu* “buzağı” > *pĩru*, **ķoñur* “konur” > *hĩmĩr*, **bulut* “bulut” > *pĩlĩt*.

Ana Çuv. **ũ*: İlk hecede, ilk ses durumunda *vi*, *vi*, *va* öbeklerine, ikinci ses durumunda *ĩ* ünlüsüne değişmiştir: **ũç* “üç” > *viśĩ*, **ũr* “ürmek” > *vĩr*, **ũlũg* “pay, hisse” > *val*, *valĩ*, **yũr* “100” > *šĩr*, **tũl* “rüya” > *tĩlik*, **tũp* “dip” > *tĩp*.

Ana Çuv. **ü*: İlk hecede, ilk ses durumunda *vi*, *vi* öbeklerine, ikinci ses durumunda ve ilk hece dışında *ĩ*, *e* ünlülerine değişmiştir: **ür* “üst” > *vĩr*, **üt* “yakmak” > *vīt*, **yürek* “yürek” > *çĩre*, **kül* “kül” > *kĩl*, **yürũg* “yüzük” > *šĩrĩ*, **köñül* “gönül” > *kĩmĩl*, **ölür* “öldürmek” > *vĩler*.

**ü* foneminin artdamaksıllaşmasına da rastlanır: **süñü* “süngü” > *sñĩ* “böcek iğnesi”, **ētük* “çizme” > *atĩ*.

ÜNSÜZLER

Çuvaşça ünsüzlerin en belirleyici özelliği İlk Türkçe söz içi ve söz sonu *l* ve *r* seslerinin korunmuş olmasıdır. Çuvaşça, bu özelliğiyle diğer Altay dillerine (Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece) yaklaşıp ve tek başına Batı Türkçesini temsil eder. Bu iki ses, Çuvaşça dışındaki Türk dillerinde (Doğu Türkçesi) sırasıyla *ş* ve *z* seslerine değişmiştir:

İlk Türkçe l: **tāl* “taş” > Çuv. *çul*, Moğolca *çilağun*, Genel Türkçe *taş*, İlk Tü. *nāl* “yaş, gözyaşı” > *şul*, Moğolca *nilbusun*, Genel Tü. *yaş*.

İlk Türkçe r: **sār* “saz” > Çuv. *şur* “çamur, bataklık”, Moğolca *siroğa*, Genel Tü. *saz*, **nār* “yaz” > Çuv. *şur*, Moğolca *niray* “taze”, Genel Tü. *yaz*, **semir* “semiz” > Çuv. *samir*, Genel Tü. *semiz*.

Ana Çuv. *d: Çuvaşça sesbilgisinin belirleyici özelliklerinden biri de Ana Çuvaşça söz içi ve söz sonu **d* sesinin *r*’den önce bulunduğu durumlar dışında *r*’ye değişmiş olmasıdır. Bilindiği gibi bu ses diğer Türk dillerinde *d*, *t*, *z*, *y* olarak görülmektedir: **hadağ* “ayak” > *ura*, **kağın* “kayın ağacı” > *hurĩn*, **kağu* “kaygı” > *hırhü*. Ancak **d-r* şeması içinde **d* sesi *y*’ye değişmiştir: **adır* “ayırmak” > *uyır*-, **adğır* “aygır” > *ıyır*, **sıdır* “sıyırmak” > *sıyır*-.

**d* ünsüzü söz sonunda, görünen geçmiş zaman eki öncesinde, bazen ekin *t* ünsüzüne benzeşme yoluyla; söz içinde ve ek başında da *r*, *l*, *n* ünsüzlerinden sonra *t*’ye değişmiştir: **ēşid* “işitmek” > *ilt*-, *iltle*-, **kundur* “kunduz” > *hıntir*, **kindik* “göbek” > *kĩntik*, **yol-da* “yol-da” > *şul-ta*, **kır-da* “kır-da” > *hir-te*.

Ana Çuv. *b-, *-b-: Söz başında bulunduğu durumda ötümsüzleşerek *p*- olmuş, söz içi ve söz sonunda *v*’ye değişmiştir: **bēs* “beş” > *pilik*, **bār* “var” > *pur*, **bēr* “vermek” > *par*-, **bıñ* “bin” > *pin*, **eb-le-n* “evlenmek” > *avlan*-, **seb* “sevmek” > *sav*-, **çebir* “çevirmek” > *şavır*-.

Ana Çuv. *ç-, *-ç-, *-ç: Her durumda *ś* olmuştur: **çöp* “çöp” > *şüpi*, **çipgan* “çıban” > *şıpan*, **ūç* “üç” > *viśśi*, *aç* “açmak” > *uś*-, **keç* “geçmek” > *kaś*-, **köç* “göçmek” > *kuś*-.

Ana Çuv. *-ğ-, *-ğ-, *-g-, *g-: Ünlülerarası durumda *v*’ye değiştikleri sınırlı sayıda örnek dışında her durumda düşmüşlerdir:

*ġ, *g >v: *sāġ “sağ” > *sivī*, *oġul “oğul” > *ivīl*, *baġır “bağır” > *pīver*, *teġir- “çevirmek” > *tavīr*-.
*

*ġ, *g >ø: *kargan “kazan” > *huran*, *öġren- “öğrenmek” > *vīren*-, *elig “elli” > *allī*, *arig “temiz” > *irī*, *çerig “asker” > *śar*, *sarig “sarı” > *şurī*, *şur* “beyaz”.

Büzülme: *küdegü “güveyi” > *kīrū*, *boġar “boğaz” > *pır*, *buragu “buzağı” > *pīru*, *yēgirmi “yirmi” > *śirīm*.

Ana Çuv. *k-, *-k-, *-k: Söz başında genellikle *h*-‘ye değişmiştir. Ancak az sayıda örnekte *k*- düşmüş ve uzun ünlüden ötürü yerinde *y*- türemiştir:

*k- >h-: *kıl “kış” > *hīl*, *kır “kız” > *hīr*, *kar “kaz” > *hur*, *katig “katı” > *hıtī*.

*k- >ø >y-: *kār “kar” > *yur*, *kān > *yun*, *kīn “kın” > *yīnī*, *kīkīr- “bağırarak” > *yīhīr*-, *kānat “kanat” > *ānat > *yunat > *śunat.

*k- >ø: *kaysida “nerede” > *īšta*, *kaysidan “nereden” > *īştan*.

*k ünsüzü söz içi, ünlülerarası durumda korunmuş veya *-hh-* ikiz ünsüzüne değişmiştir: *toḡur “dokuz” > *tīḡīr* > *tīhhīr*, *saḡır “reçine” > *sukīr*.

Söz içi, ünsüz yanı durumunda *h*-‘ye değişmiştir: *kulkak “kulak” > *hīlha*, *bulkan*- “bulanmak” > *pīlhan*-, *yumkak “yumak” > *śimha*.

*k ünsüzü söz sonu durumunda düşmüş veya *h*-‘ye değişmiştir. Düştüğü durumlarda Ana Altayca için birincil *ġ* ünsüzü tasarlanabilir: *burçaḡ “burçak” > *pīrśa*, *bors “porsuk” > *purīs > *purī*. Fakat; *baḡ- “bakmak” > *pīh*-, *ıduḡ “kutsal” > *yīrīh*, *āḡ- “akmak” > *yuh*-.
*

Ana Çuv. *k-, *-k-, *-k: Söz başı ve söz içinde korunmuş, söz sonunda *k- ünsüzü gibi bazı sözcüklerde düşmüştür. Söz içinde *-kk-* ikiz ünsüzü ile de gösterilir: *kele- “konuşmak” > *kala*-, *kōpek “göbek” > *kīvapa*, *kümül “gümüş” > *kīmīl*, *kēkir- “geçirmek” > *kakīr*-, *eke “abla” > *akka*, *sekir “sekiz” > *sakīr*, *elik “eşik” > *alīk*, *kōk “gök” > *kīvak*, *ētük “çizme” > *atī*, *iḡek > *īne*, *siḡek “sinek” > *śīna*.

Ana Çuv. *-m-, *-m: Her durumda korunmuştur: *kümül “gümüş” > *kīmīl*, *semir “semiz” > *samīr*, *kem* “kim” > *kam*, *em*- “emmek” > *īm*-.
*

Ana Çuv. *-n-, *-n: Söz içi durumda korunmuştur: *ḡundur “kundu” > *hīntīr*, *āntık- “yemin etmek” > *īntīh*-.
*

Söz sonu durumunda korunmuş veya -m'ye değişmiştir: *kūn “gün” > kun, *kān “kan” > yun, *ōn “on” > vunnī, vun, *karın “karın” > hırīm, *būtūn “bütün” > pītīm, *urun “uzun” > vīrīm, *tīn “soluk, yaşam” > çīm.

Ana Çuv. *-ŋ-, *-ŋ : Her durumda *n* veya *m* fonemine değişmiştir: *iŋir “akşam” > īner, *siŋek “sinek” > šīna, *biŋ “bin” > pin, *yéŋ “yen” > šanī, *koŋur “koyu kahverengi” > hīmīr, *kōŋül “gönül” > kīmīl, *sūŋük “kemik” > šīmī, *yūŋ “yün” > šīm, *toŋ “soğuk” > tīm.

Ana Çuv. *-ń-, *-ń: Ya birincil *n* fonemi gibi işlem görerek *n* veya *m* olmuş ya da birincil *y* fonemi gibi işlem görerek *y* (söz sonunda ~ø) veya *v* olmuştur: *kāńaķ “kaymak” > hīyma, *tōń “çamur” > tīm, *kōń- “yanmak, yakmak” > kū-, kīv- “ekşimek, mayalanmak (süt için)”, *bōń “boyun” > mīy, *kōń “koyun, kucak” > hū, hūm, hīvī, *kuńal “güneş” > hīvel.

Ana Çuv. *-p-, *-p: Her durumda korunmuştur: *kōpek “göbek” > kīvapa, *čīpın “sinek” > šīpīn, *kāpar- “kabarmak” > hīpar-, *tūp “temel, asıl” > tīp, *kap- “kapmak” > hīp-.

Ana Çuv. *-s-, *-s-, *-s: Her durumda korunmuş, ancak birincil ve ikincil *ı*, *i* sesleri önünde ş'ye değişmiştir: *ses “ses” > sasī, *kes- “kesmek” > kas-, *bas- “basmak” > bus-.

*siŋek “sinek” > šīna, *siŋir “sinir” > šīnīr, *sārīg “sarı” > *siarīg > šurī, *sār “saz” > *siar > šur “çamur, bataklık”, *bors “porsuk” > *purīs > purīš, *ama-si “annesi” > *amī-šī.

Ana Çuv. *-t-, *-t-, *-t: Her durumda korunmuş, ancak birincil ve ikincil *ı*, *i* ünlüleri önünde ç'ye değişmiştir: *teŋ “denk” > tan, *tap- “tepmek” > tup-, *topraķ > tīpra, *ētūk “çizme” > atī, *kūntūr “gündüz” > kīntīr, otur “otuz” > vītīr, ot “ot” > utī.

*tīrig “diri” > čirī, *tīn “soluk, yaşam” > čīm, *tīl- “dilmek” > čīl-, *yēti “yedi” > šiččī.

*t- ünsüzü birkaç örnekte *s* üzerinden ş'ye değişmiştir: *tīl “diş” > *sīl > šīl, *toŋ- “donmak” > *soŋ- > šīn-.

Ana Çuv. *-y-, *-y-, *-y: Söz başında bulunduğu durumda *ś* 'ye değişmiştir: *yé- “yemek” > śī-, *yılan “yılan” > śilen, *yār “ilkyaz” > śur.

*y fonemi söz içi durumda, birincil dudak ünlüleri yanında -v-'ye değişmiş, diğer durumlarda (ikincil dudak ünlüleri yanında da) korunmuştur:

*-y=-y-: *kéyik* “vahşi hayvan” > *kayık*, **kayır* “kum” > *hıyır*, **bāyan* “zengin” > *puyan*, **yāyin* “yayın balığı” > *şuyın*, **tayağ* “destek, dayak” > *tuya*.

*-y- > -v- : **küye* “güve” > *kıve*, **koyuğ* “koyu” > *yıvı*.

KAYNAKÇA

Aalto, P., 1969, “Uralisch and Altaisch”, *UAJb* 41: 323-334.

Adamovic, M., 1989 “Fragen der tschuwaschischen Lautgeschichte”, *CAJ* 33: 161-192.

Akiner, Sh., 1983, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, Kegan Paul International, London, Boston, Melbourne and Henley.

Aşmarin, N. I., 1898, *Materialy dlya issledovaniya çuvaşskogo yazyka*, Kazan.

Benzing, J., 1940, “Tschuwaschische Forschungen (II)”, *ZDMG* 94: 391-398.

_____, 1954, “Tschuwaschische Forschungen (V)”, *ZDMG* Neue Folge 104: 386-390.

_____, 1959, “Das Tschuwaschische”, *PhTF* I: 695-751.

“Çuvaşlar”, 1964, *Türk Ansiklopedisi* 12: 161-162.

“Çuvaş Özerk Sosyalist Cumhuriyeti”, 1964, *Türk Ansiklopedisi* 12: 155-161.

Gombocz, Z., 1912, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, *MSFOu* 30, Helsinki.

Grönbech, V., 1902, “Die langen Vokale der Wurzelsilbe”, *KSz* 4: 229-240.

Krueger, J. R., 1961, *Chuvash Manual*, Bloomington.

Kurat, A. N., 1949a, “Bulgar (Volga Bulgarları)”, *İslam Ansiklopedisi* 2: 781-796.

_____, 1949b, “Bulgaristan (Tuna Bulgarları)”, *İslam Ansiklopedisi* 2: 796-803.

Németh, Gy., 1912, “Die türkisch-mongolische Hypothese”, *ZDMG* 66: 549-577.

_____, 1913-14, “Über den Ursprung des Wortes aman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte”, *KSz* 14 (1-3): 240-249.

Poppe, N., 1924a, "Türkisch-tschuwasische vergleichende Studien", *Islamica I*: 409-427.

_____, 1924b, "Die tschuwasischen Lautgesetze", *AM* 1: 775-782.

_____, 1926-32, "Die tschuwasische Sprache in ihrem Verheltnis zu den Türksprachen", *KCsA II*: 65-83.

Radloff V., 1882, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig.

_____, 1974, "Zur Stellung des Tschuwaschischen", *CAJ* 18: 135-147.

Ramstedt, G. J., 1922, "Zur frage nach der stellung des tschuwaschischen", *JSFOu* 38 (3): 3-34.

Róna-Tas, A., 1978, *An Introduction to the Chuvash Language*, Budapest.

_____, 1892a, "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistics History", *Chuvash Studies*: 113-170, Wiesbaden.

_____ (ed.), 1982b, *Studies in Chuvash Etimology*, *Studia Uralo-Altaica* 17, Szeged.

_____ (ed.) 1982c, *Chuvash Studies, Asiatische Forschungen*, Wiesbaden.

_____, 1986, *Language and History*, Szeged.

Tekin, T., 1987, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK 530, Ankara.

_____, 1988, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK 531, Ankara.